

ЖАДИДЛАР ОЗОДЛИК УЧУН КУРАШИ

Наманган вилоят тарихи ва маданияти давлат музейи Адабиёт

бўлими илмий ҳодимаси: Юлдашева Х

Ўзбек халқининг чор ҳукуматига қарши курашларининг моҳияти ва йўналиши мустақиллик ва озодликни тиклашдан иборат эди. Аммо совет даврида бу тарихий ҳақиқат инкор этилиб миллийозодлик ҳаракатлари Умумроссия ишчиларининг чоризмга қарши революцион курашининг таркибий қисми сифатида баҳоланди. «Мустамлака чекка ўлкаларнинг, — дейилади Ўзбекистон тарихи китобида, — ишчи ва деҳқонлари ҳарбий феодал империализмга ва капиталистик эксплуатацияга қарши курашда Россия пролетариатининг иттифоқчилари бўлиб қолдилар. Россия ишчилар синфи ва деҳқонларнинг миллий районлардаги ишчилар ва қишлоқ камбағаллари билан бирлик фронтини ташкил этиб, буржуазияга маҳаллий эксплуататор синфларга қарши курашга йўллади».

Кўриниб турибдики, гўё Россия ишчилар синфи миллийозодлик курашларнинг йўлбошчиси ҳисобланган. Шуро тарихчилари бу фикрни тасдиқловчи биронта ишончли ҳужжатни кўрсатмай умумий сўзлар билан чегараландилар. Буни исботлашни иложи ҳам йўқ эди. Чунки ўлкадаги миллийозодлик ғоя ва курашлар Россия буржуазия сиёсий партия ва социал-демократларнинг мақсадларига зид ва қарши ҳолда намоён бўлди. Улар мустамлакачилик ва улуғмиллатчилик сиёсатининг кушандаси сифатида гавдаланди. Бу борада жамиятнинг энг илғор вакиллари — жадидларнинг ватанпарварлик фаолияти муҳим ўрин эгаллади. Жадидчилик ҳаракати ўзида мазлум халқнинг озодлик ғояларини акс эттирди. Унинг пайдо бўлиши ва ривожланиши тасодифий ва фавқулоддаги воқеа бўлмай сиёсий ва ижтимоий–иқтисодий заминига эга эди.

Биринчидан. Чор ҳукумати хонликларни босиб олгандан кейин миллий давлат, миллий қўшин ва миллий чегарани йўқ қилиб ўлкани Россия империясининг таркибий қисмига айлантирди. Олий ва ўрта раҳбарлик лавозимларига рус генераллари ва офицерлари тайинланиб ҳарбий бошқарув тизими жорий этилди. Маҳаллий халқ вакиллари эса қуйи мансабларга тайинланиб, улар чор маъмуриятининг малайлари эди, холос. Сиёсиймаъмурий тизим мустамлакачилик ва миллий зулмга асосланган бўлиб сиёсий ва инсоний ҳуқуқлар берилмади. Жамиятда адолатсизлик, зуравонлик, ҳақсизлик, назорат ва таъқиб ҳукм сурди. Бундай озодликни барбод этган бошқарув тизими жаҳидларнинг сиёсий қараши ва фаолиятини шакллантирди. Зеро, улар мустамлакачилик ва миллий зулмга қарши курашни асосий вазифа ҳисоблаб, унинг даҳшатли оқибатларини куюниб баён этдилар. Бу хусусда Фитратнинг «Темур сағанаси» пьесаси алоҳида аҳамият касб этади. Унда Фитрат пьеса қаҳрамони орқали Амир Темур руҳига мурожаат этиб дейди: «Ҳоқоним, эзилиб таланган, таланиб йиқилган, йиқилиб яраланган турк элининг бир боласи сендан кумак истарга келди. Боғлари бузилган, гуллари сўлган, булбуллари учирилган Туроннинг бир қорову ли сенга арз этарга келди. Бағрим ениқ, юзим қора, кўнглим синиқ, бўйим букик. Сенинг зиератингга келдим султоним. Эзилган бошим, қисилган виждоним, куйган қоним, ўртанган жоним учун бу сағанангдан даво излаб келдим, Ҳоқоним! Юз йиллардан бери жафо кўриб, ғам чекиб келган туркнинг қонли кўз ешларини этакларингга тўқарга кеддим. Қоронғулар ичра қолган ўзбек кўзлари учун тўпроғингдан сурма олгани келдим. Туркнинг номуси, эътибори, иймони, виждони золимларнинг аёғлари остида қолди.

Туркнинг юрти, улоғи, ўчоғи, Турони ёт қўлларга тушди. Туркнинг белгиси, онги, ўйлови, зийраклиги жаҳолат ўлжасига кетди. Сенинг қиличнинг билан дунё эгаси бўлган Турк тинчгина бир етоқ тополмай қолди».

Ушбу сатрларда мустамлака даврининг ўзбек халқига келтирган фожеаси ҳаққоний равишда тасвирланган. Ҳақиқатан ҳам ўша даврда туб аҳолига олдий бир ҳақ-хуқуқ ҳам берилмай оёқости қилиниши, хўрланиши ва қул каби ишлатилиши авжига мингган эди. Аммо ҳеч қандай таъқиб ва жазолар ўзбекларнинг ватанпарварлиги ва курашини парчалай олмади. Аксинча озодлик учун курашни муқаддас бурч деб ҳисобладилар. Бу «Темур сағана»сининг қаҳрамони мисолида ҳам яққол кўзга ташланиб турибди. У мустақиллик ва озодлик рамзи бўлмиш буюк Амир Темурдан куч-қувват сўраб руҳига сиғинади. Фитрат «Темур сағанаси» драмаси орқали жаидларнинг сиёсий қиефасини ёритди дейилса, асло хато бўлмайди. Бу борада унинг куйидаги шеъри ҳам диққатни жалб этади.

Фитрат «Давлатинг, иззатинг қулингда йўқ» ва «бошқага қул бўлиб қолибсан» деб мустамлакачилик исканжасида сиқилиб ётган ўзбекларни озодлик курашига даъват этган. Бу ерда мустақилликни тиклаш ва миллий давлатни ташкил этиш ғояси барқ уриб турибди. Бундай ғоя Чўлпоннинг шеърларида ҳам ўз аксини топган.

Жаидларнинг юқорида кўрсатилган сиёсий курашлари XX аср бошларида шаклланди. Бироқ улар асосан буржуа февралдемократик революциясидан кейин ҳаётга татбиқ этиб борилди. Бу вақтларда Бехбудий ва Мунаввар қори сингари жаид лидерларининг «Ҳақ олинур, берилмас», «Хуррият берилмас, олинур» деган хитоблари бежиз кўтарилмаган эди. Жаидлар бу вақтгача биринчи галда халқни саводини чиқариш, миллий ҳис-туйғу ва онгини ошириш билан бевосита шуғулландилар. «Чор ҳукуматини йўқотиш,— деган Мунаввар қори, — жаидларнинг тилагида бор эди. Сиёсий вазифамиз ва мақсадимиз ҳам шундан иборат бўлиши яширин эмас. Наинки, биз жаид мактаби очиш билан савдо хизматчилари, бошқа таъбир билан айтганда, дўконда ўтириб, насия езадурғон ходимлар етказсак. Бу ишга ақлли одам шу баҳони беришда у еқ, бу еқни мулоҳаза қилсин».

Бу ерда Мунаввар қори мазлум халқнинг саводини чиқариш орқали онгли равишда иш юритадиган ва ўзининг фикрмулоҳазасига эга кишиларни етиштириш зарурлигини таъкидламоқда. Бу ўз даври учун энг тўғри йўл эди.

Иккинчидан. Туркистон Россиянинг хом аше манбаи ва тайёр маҳсулотлар бозорига айланган эди. Шу нуқтаи назардан ўлкада пахтачилик ривожлантирилиб, унинг деярли ҳаммаси Россияга жўнатиб турилди. Шунга ўхшаш бошқа деҳқончилик маҳсулотлари ҳам хом аше сифатида олиб кетилди.

Мустамлакачилар ўлкадаги табиий бойликларни ҳам таладилар. Россиядан ўлкага тайёр саноат молларини узлуксиз келтирилиши ҳам тараққиётни бўғиб халқни қашшоқланишига олиб келган. Шунинг учун жадидлар молдий бойликларини бегоналарнинг қўлидалиги ва уларни таланишига қарши курашни муқаддас бурч ҳисоблаганлар. Чунончи, Бехбудий «Хуршид» рўзномасининг 1908 йилги сонларидан бирида чоп этилган мақоласида мустамлакачилик сиёсати туфайли Туркистон ўлкаси фақат хом аше етказиб берувчи замин бўлиб қолганидан халқимиз қашшоқ яшамоқда, деб қайғурган. Айни пайтда у Россияни ўзимиздан хом ашени арзонга олиб ундан ишланган молларни қимматга сотишини қоралаган. «6 миллионли туркистонликларда, — деб ёзган Бехбудий, — уч миллионер борлиги маълум эмас. Деҳқонлар эса, агарчи бир вақт қўли бир оз ақча курад, яна Оврупо (Россия бойларига) бир иккибеш хом мол бериб пишиқни зўрға олур!...»

Ҳақиқатан ҳам Россиядан ўзбек пахтасидан тайёрланган газламалар, кийимлар ва бошқа буюмлар ўлкага келтирилиб қиммат баҳода харид қилинган. Шу равишда ўзбек халқи пахтани хом аше сифатида Россияга олиб кетилиши ва ундан ишлаб чиқарилган молларни келтирилиб юқори нархда сотилишидан катта талофат кўрган. Бундай адолатсизлик зулмнинг жонли гувоҳи бўлган жадидлар зулмга қарши ўз фикрларини изҳор

этганлар. Масалан, Фитрат шундай ёзган эди: «Эллик йилдан бери эзилдик, таҳқир этилдик. Қўлимиз боғланди, тилимиз кесилди, оғзимиз қопланди. Еримиз босилди, молимиз таланди. Шарафимиз емурилди, номусимиз ғасб қилинди, инсонлигимиз аёқлар остига олинди. Тузумли турдик, сабр этдик. Кучга таянган ҳар буйругга бўйинсиндик. Бутун борлигимизни қўлдан бердик».

Мазкур сатрларда чор ҳукумати томонидан нафақат бойликларни таланиши балки сиёсий ва инсоний ҳуқуқлар тақиқланиб кишиларнинг оғзига қулф ва оёқларига кишан солинганлиги ҳаққоний баён этилган. Ўша мудҳиш даврни Фитратга ухшаб қисқа, лўнда ва таъсирчан қилиб астарпахтасини ағдариб ташлаган муаллиф ҳали кўзга ташлангани йўқ.

Шундай қилиб Туркистон заминини Россиянинг хом аше манбаи ва тайёр маҳсулотлар бозорига айлантирилиши жаҳидларнинг иқтисодий мустақилликни тиклашга қаратилган ғоясини юзага келтирди.

Учинчидан. Чоризм даврида миллий тил ва маданиятни бир бурчакка сиқиб қуйилиши маънавий қашшоқликка олиб келди. У мактаб ва мадрасаларни таъминлашга маблағ ажратмай уларни қолоқликда сақлаб туришга ҳеч нарсадан тоймади. Фан ва маданият ғоятда оғар аҳволга тушиб қолди. Чунки чор маъмурияти маҳаллий халқни қоронгулик ва тушқунликда ушлаб туришдан манфаатдор эди. Бу борада жаҳид Мирмуҳсин Шермуҳамедов шундай ёзган: «Табиий Туркистонга маориф инспектори қилиб белгилангач қари миссионер Остроумовнинг таъсири ила бизда... мунтазам мактаб мадраса очира олмас эди. Қари миссионер бунга пичроқ (ифлос) бир қасд ила қарши келадир эди. Зеро, тартибли бир мактаб ва мадрасада ўқиб чиққан шоғирдларда диний миллий ҳис-туйғу бўлар эди. Улар миссионерларнинг гшчроқ маслагага хизмат этмасдилар»¹. Дарҳақиқат чор ҳукумати халқ маорифини ривожланишига йўл қуймай маҳаллий халқнинг фарзандларини саводини чиқариш ва билимли қилишга қарши қаратилган чораларни курди. Ҳатто чор маъмурияти ва зиеллари

орасида агар мактаб ва мадрасаларни фаолиятини ривожлантирилса, «гафлатда ётган мусулмонлар уйғониб «нонимиз яримта» бўлади деган гаплар юрган. Чор ҳукумати ислом дини ва руҳонийларини хавфли душман сифатида баҳолаб, дин пешволари қаттиқ назорат ва таъқиб остига олинди. Мустамлакачилар халқнинг маънавий ҳабтини тарихий ёдгорликларини харобага айлантириш йўли билан ҳам уни қашшоқлантирди.

Умуман айтганда босқинчилар маҳаллий аҳолини ички ва ташқи дунё тараққиётидан маҳрум этиб, уни саводсизлик ва қоронғуликда ушлаб турди. Бундай ўзбекларнинг бу кун ҳаётини эмас, балки келажагини ҳам барбод этувчи миллий зулм жадиждларнинг маънавий ғояси ва курашини шакллантирди. Мустақиллик ва озодликни тиклашга қаратилган сиёсий курашни амалга ошириш учун мазлум халқнинг саводини чиқариш, миллий хистуйгулари ва сиёсий онгини ошириш лозим эди. Шу боис жадиждлар мактабларда ислохотлар ўтказиб, ўқув услубларини такомиллаштирдилар. Натижада ўлкада жадиждларнинг янги усул мактаблари очилиб, самарали натижаларни берди.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР.

1. “ Мозийдан садо” – илмий-амалий,маънавий-маърифий журнал. 2020-2021-2023-2024-йиллар сонлари.
2. “ Санъат” – Ўзбекистон бадиий академияси журнали-2022-2024-йил.
3. “ Гулистон “ – ижтимоий-сиёсий,илмий-бадиий,маданий-маърифий журнал. 2021-2023-йил.
4. “ Наманган вилояти “ – Т. Абдуллаев. 1995-йил.Наманган нашри.
5. “ Наманган вилояти зиёратгоҳлари” – 2015-йил. Наманган нашри.
6. “Қадимги Фарғона сирлари” Ў.Қосимов.1992 йил Наманган нашри.